

ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՎԱՐԴԱՆ ԱՅԳԵԿՑԻԻ

ՆՈՐԱՅԱՅՏ ՁԵՌԱԳԻՐՆԵՐՈՒՆ ՎՐԱՅ

Մասնաւոր ուշադրութեան արժանի է թիւ 28 ձառքնոտիրը Արտաւազդ Արքեպիսկոպոսի վերջերս հրատարակած *Ձեռագրաց Ցուցակի* Բ. հատորին : (1) Ձեռագիրս սեպհականութիւնն է Հալէպի Ամերիկեան Գոլէճին, որ իր կարգին ստադած է զայն, ուրիշ քսանեակ մը Ձեռագիրներու հետ, ցուցակադրուած՝ նոյնպէս այս հատորին մէջ (2), Կիլիկիայ շրջաններէն : ձառքնոտիրս, հակառակ իր նոր (3) եւ անարհեստ գրչութեան, արժանի է ուսումնասիրութեան, շնորհիւ իր նորարեր եւ ճոխ բովանդակութեան : Կը բաղկանայ ճիշդ 962 մեծագիր էջերէ : Կը պարունակէ, մեր միջնադարեան մատենագրութեան կարգ մը արտագրութիւններու շարքին, Այդեկցի Վարդանի գործերու ընդարձակ, չըսելու համար գրեթէ ամբողջական մէկ հաւաքածուն : Այդեկցի Վարդանը, Ն. Մառի

մաղիստրական ուսումնասիրութեան շնորհիւ, ի յայտ եկաւ իբր սկզբնաղբի հեղինակը հայ առակագիրքի կարեւոր մէկ մասին : Հ. Յ. Տաշեան, Ն. Մառի արգիւնալի գործին հեղինակաւոր տեղեկատուն, յիշելէ ետք Այդեկցի Վարդանի զրական ծանօթ արտագրութիւնները, կ'ընէ հետեւեալ շահեկան դիտողութիւնը (1) : «Բաց ի իւր (այսինքն Այդեկցի Վարդանի. Մ. Ս.) վերոյիշեալ գործերէն՝ կրնան տակաւին շատ ուրիշներ գտնուիլ... , յատկապէս խրատականներ. սակայն ցայսօր ծանօթ ձեռագիրքն ի հարկէ շատ պակասաւոր կերպով կը պարունակեն իւր գործերը, մասնաւոր որ անոնք գրուած են ի Հայս, մինչդեռ Վարդանայ գործունէութեան շրջանէն դուրս են ըստ ինքեան ոչ միայն բուն Հայք, այլ մասամբ նաեւ հայկական Կիլիկիա, ինքն ծնած ու ապրած ըլլալով Ասորիք ու Սեւա Լեւոն, յետոյ ի Կիլիկիա : Այն տեղեաց ձեռագիրներէն կրնայ տակաւին շատ բան յերեւան գալ :» Անմիջապէս ներհուն Միթիթարեանը մանրատառ կ'աւելցնէ, նոյն էջի լուսանցքին. «Շատ կարելի է որ Վարդանայ Այդեկցւոյ գործերէն նորանոր բաներ գտնուին Սոյ կաթողիկոսական մատենադարանին բազմաթիւ ձեռագրաց հաւաքման մէջ (տես V. Langlois, *Voyage à Sis*, ի թերթին *Journal Asiatique* թիւք 19, 22, 24, 29, 46 103, 106, 108 և 125) :

Յատկապէս հետաքրքրական է ԺԶ. դարու ձե-

1) Մայր Ցուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Հալէպի եւ Անթիլիասի ու մասնաւորաց. Բ. Հատոր. Արտաւազդ Արք. Սիրսէեան. Հալէպ, 1936 : Ձեռագրիս (թիւ 28) ցուցակագրութիւնը կը բռնէ Ցուցակիս (Բ.) 84-90 մեծագիր էջերը :
2) Տե'ս անդ, թիւ 18-30 Ձեռագիրները (էջ 74-115) :

3) Ձկայ գրչութեան որոշ քուականը, որ, սակայն, չի կրնար ԺԵ. դարէն կանուխ վերանալ, վասն զի ձառքնոտիրս (28) գիրը նոտրգիրի մօտ յետնադարեան շեղագրութիւն է, նորագոյն ձեռագրի՞ն հեռաւոր տպաւորութիւնը ձգեալու չափ : «Տեղ տեղ» երեւցող «ընտանի ռաւկաբանութիւն»ն եւս (Ցուցակ. Բ., էջ 84ա) ապացոյց է Ձեռագրիս գրչութեան նորութեան :

1) Ժողովածոյք Առակաց Վարդանայ, ըստ Ն. Մառի, տեղեկատուութիւն եւ քաղուածք. գրեց՝ Հ. Յ. Տաշեան. Վիեննա, 1900. Ազգ. Մատենադարան, թիւ ԼԶ., էջ 72 :

նապիր մ'որ ունի Une recueil de fables (անդ՝ էջ 291, թիւ 27) եւ ուրիշ մ'անթուական, որ է Un recueil d'histoires diverses (անդ՝ էջ 296, թիւ 127):»

Ուրեմն Այգեկցի Վարդանի գրականութիւնը տարածուած պիտի ըլլար մասնաւորաբար Կիլիկիոյ եւ Վերին Սիւրիոյ շրջաններուն մէջ, վասն զի, ինչպէս կ'ըսէ Հ. Տաշեան, անոր գործունէութիւնը կ'իյնայ առաւելաբար այս շրջանակին մէջ: Ն. Մառ իր հետազոտութիւններուն եւ բնագրական հրատարակութեան համար, կրցաւ օգտուիլ աւելի այն Ձեռագիրներէն, որոնք գրուած էին ու տարածուած (Մեծ) Հայքի սահմաններուն մէջ: (1) Արդ, Այգեկցի Վարդանի կեանքին եւ տակաւին անյայտ դործերուն համար յուսատու էին եւ խոստմնալից՝ Կիլիկիոյ շրջաններու մէջ գրուած ու տարածուած, բայց մինչեւ այն ատեն չօգտագործուած Ձեռագիրները, որոնք, սակայն, մեր ցեղին պէս, Մեծ Եղեռնին, մեծամասնութեամբ՝ տարագիր փճացան...: Կիլիկիոյ «Կաթողիկոսական մատենադարանին քաղմաքիւ Ձեռագրաց հաւաքման մէջ»-էն (2) շատ քիչ բան է ազատած. այսպէս, օրինակի համար, Բարձրբերդի Աւետարանը եւ Սոյ Մայր Մաշտոցը, որոնք 1936-ին, ընդարձակօրէն եւ զոհացուցիչ մանրամասնութեամբ նկարագրուեցան Արտաւազդ Արքեպս.ի կողմէ (3): Արտաւազդ Արքեպս. Կիլիկիոյ փճացուած Ձեռագիրներու մասին այսպէս կը խօսի (4). «Մե'ղք որ Սոյ կաթողիկոսարանը, իբր հնագոյն գրչութիւն, այս երկուքը միայն կը պահէ ցարդ

(=Կ'ակնարկուի վերի երկու մեծարժէք Ձեռագիրներու. Ս. Ս.): Անտարակոյս այս երկու թանկագին գրչութիւններէ զատ, կային նաեւ ուրիշ բազմաթիւներ, Աւետարան, Մաշտոց, Կոնդակ եւ արքայական ու կաթողիկոսական թղթակցութիւններ: Մեր երիցագոյն միաբաններէն մին (1) ցաւով կը յայտնէ որ Սոյ Մայր Տաճարի աւաղ սեղանին ետեւ, որմնադարաններու կամ մասնաւոր արկղներու մէջ կային խիստ բազմաթիւ ձեռագրեր եւ թղթակցութիւններ, որոնք անհոյսութեամբ փճացան, վառելով կամ մուկերու ճարակ տալով»: Կիլիկիոյ թանկագին այս Ձեռագիրներու անհետացման մէջ մեղաւոր պատասխանատուութիւնը երկանաբարի պէս կ'իյնայ նաեւ Կիլիկիոյ միաբաններու ճիւղին:

Այգեկցի Վարդանի ցարդ յայտնի եւ անյայտ գործերու ամբողջութիւնը սկզբնաղբիւր հրնութեամբ պարունակող Կիլիկեան Ձեռագիրները ուրեմն փճացան: Կիլիկիոյ շրջաններէն, իբր Ձեռագիր, ինչ որ կարելի էր իր փրկել, Կիլիկիոյ պարպումէն ետք, մաս առ մաս փոխադրուեցաւ Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց Գրչադրատունը: Հետզհետէ ճոխացող այս Ձեռագրատունը փոխադրուեցաւ արդեօք այն ձեռագիրները կամ անոնցմէ ոմանք, որոնք կը պարունակէին Այգեկցի Վարդանի գործերու հնագոյն հաւաքածուն, եւ որոնք երբեմն մահաւոր մեծ էին Կիլիկիոյ «Կաթողիկոսական քաղմաքիւ Ձեռագրաց հաւաքման», ինչպէս զոնոնք տեսած էք եւ նկարագրած V. Langlois նակեն իւր գործերը, մանաւանդ որ անոնց Ս. Յակոբեանց Ձեռագիրներու քաջածանօթ բանասէրը, որ հաւանօրէն Մեսրոպ Արքեպ. նըշանեանն է, պիտի կարենար ծանօթութիւն տալ այս մասին: Բայց այդ մասին առ այժմ այսքան բան միայն կարելի է հաղորդել. Ս. Յակոբեանց Գրչադրատան մէջ, Կիլիկիոյ Ձեռագիրներու նորադէպ փոխադրութենէն շատ առաջ, կար Ձեռագիր մը, որ կը պարունակէր Այգեկցի Վարդանի գործերէն մին, ընդարձակագոյն

1) Ժող. Առակաց Վարդանայ, էջ 179-193, ուր գրուած են անհրաժեշտ ծանօթութիւններ այն Ձեռագիրներուն մասին, որոնք իբր բնագիր ծառայած են Ն. Մառի՝ Այգեկցի Վարդանի եւ Հայ Առակագիրի բնագրական հրատարակութեան:

2) Անդ, էջ 72, լուսանցքի մէջ: Բառիս ընդգծումը մեր կողմէ եղած է:

3) Յե'ս Մայր Յուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Հալէպի, եւ այլն, Հալէպ, 1936. (Բ.), 1-33 էջերը, որոնք յատկացուած են միայն այս երկու ձեռագիրներու ցուցակագրութեան:

4) Անդ, էջ 1 (Ներածութիւն):

1) Կ'ակնարկուի եղիշէ Արքեպս. Կարոյեանի:

2) Ժող. Առակաց Վարդանայ, էջ 72, լուսանցքի մէջ:

ներ, դոր յիշատակարանով միասին կը յիշէ Հ. Գ. Զարբհանելեան (1), իբր վերագրուած հեղինակութիւնը վարդան վրդ. Պատմիչի, որ, անշուշտ բոլորովին տարբեր մէկն է Այգեկցի վարդան Առակագիրէն: Հ. Գ. Զարբհանելեան այսպէս կ'ըսէ. (2) «Վարդանայ (3) ընծայուած Երկասիրութիւն մ'ալ կայ յերուսաղէմ, (թիւ 936), յօրինեալ ի խնդրոյ Պաղտին իշխանի Հայոց»: Ահա այս գործին յիշատակարանն է զրաւ «Ես ողորմելիս վարդան, տղէտս ի գիտնականաց եւ աննմանս ի Էարզաւորս, գրեցի զայս աստուածաբնակ տառս, ի խնդրոյ աստուածաւէր իշխանին՝ պարօն Պաղտինին... էր թուականն Հայոց ՌՀԱ (671+551=1222) ... (4): Պաղտին կամ Պաղտուն իշխանի խնդրանքով Երկասիրութիւն մը զրոյր Այգեկցի վարդանն է. «Վարդանայ խրատական գիտաւոր գործն է ԻԲ ճառով կամ զլիով զրութիւնն,

դոր Այգեկէն ուղղած էր Պաղտունին...: Յետոյ Դրաղարկ եղած ժամանակ երկրորդ անգամ խմբագրած է զայն վարդան. եւ այս խմբագրութեան սկիզբն իբր ներածութիւնը կցած է վասն «Ժ. Վաճառականաց» խրատական առակները: (1)

Եթէ Հ. Գ. Զարբհանելեանի մէջբերած յիշատակարանը յետին ընդօրինակութիւն չէ, ինչ որ խիստ կասկածելի է (2), եւ կը պատկանի սկզբնաղբին, այն ատեն Ս. Յակոբեանց Զեռագրատան մէջ կ'ունենանք Այգեկցի վարդանի գործերուն կարեւորագոյնին սկզբնաղբերը: Թերեւս Կիլիկիայէն Երուսաղէմ փոխադրուած ձեռագիրներու մէջ եւս գտնուին Այգեկցի վարդանի գործերը պարունակող հին օրինակներ եւ կամ զրչաղբեր, զանազան ժամանակներու մէջ զրուած, բայց բովանդակող՝ անյայտ գրութիւնները Առակագրիս (3):

1) Պատմութիւն Հին Հայ Դպրութեան. Հ. Գ. Զարբհանելեան, 1932 (Գ. տիպ.), էջ 743-4:

2) Անդ, էջ 743:

3) Կը հասկնայ վարդան Պատմիչը եւ ոչ Առակագիր Այգեկցի վարդանը: ԺԳ. դարու մէկէ աւելի վարդանները շփոթուած են իրարու հետ, եւ իրենց գործերը վերագրուած մէկը միւսին (տե՛ս Պատմ. Հայ Մատենագրութեան, Եղիշէ Պատրիարք Դուրեանի, Երուսաղէմ, 1933, էջ 225 եւ 229: Ժող. Առակայ վարդանայ, էջ 43-4 եւ Յովհ. Վանական եւ իւր Դըպրոցը, էջ 37-8, 81-3): Ն. Մառի ուսումնասիրութեամբ միայն հաստատուած է որ առակագիրը եւ պատմագիրը տարբեր անձեր են, երկուքն ալ համանուն՝ վարդան, եւ քէ առակագիրը Այգեկցի վարդանն է: Վերոյիշեալ գործը Այգեկցի վարդանի երկասիրութիւնն է, եւ ոչ քէ Պատմիչ վարդանին. ինչպէս սխալմամբ կ'ըսէ Հ. Գ. Զարբհանելեան:

4) Պատմ. Հայ Հին Դպր. , Հ. Գ. Զարբ., էջ 743-4: Հմմտէ՛ նաեւ Ժող. Առակաց վարդանայ, էջ 57-8, ուր կայ նոյն յիշատակարանը՝ ուրիշ ձեռագրէ մը արտագրուած, բայց ՌԿԱ քուակնով (661+551 = 1212):

1) Ժող. Առակաց վարդանայ, էջ 72-3:

2) Հմմտ. է՛ Ժող. Առակաց վարդանայ, էջ 56-8ը, ուր՝ ըստ էջմիածնի թիւ 719 նոր եւ սխալաշատ ձեռագրին, արտագրուած է նոյն յիշատակարանը: Ուրեմն սկզբնագրի յիշատակարանը արտագրուած է յետին ձեռագիրներու մէջ եւս:

3) Երջանկաշիշտակ Բարգէն կաթողիկոս, հայ Մատենագրութեան Պատմութեան դասախօսութիւններէն մէկուն (Անքիլիա - Դպրեւանք, 1933ին), Այգեկցի վարդան Առակագրին մասին երբ կը խօսէր, յիշեց մասնաւորաբար քէ ըստ Ս. Յակոբեանց Վանքի ձեռագիրներուն (քերեւս ըստ մէկ ձեռագրին ?, վասնզի յիշողութեամբ միայն կը յիշատակեմք վեհին խօսքերը. Ս. Ս.) ինք պատրաստած է Առակագիր վարդանի նորայայտ եւ արդէն ծանօթ գործերուն բնագիրը, անհրաժեշտ հետախուզութեամբ: Երանաշնորհ Կաթողիկոսին քողած անտիպներուն մէջ հաւանաբար ելլէ այս ուսումնասիրութիւնը, որուն տպագրութիւնը մեծապէս ցանկալի է, եւ անյետաձգելի պարտք մը պէտք է դառնայ զայն յարգողներուն համար:

Յետոյ, ամբողջացնելու համար կարելի թիւր Կիլիկիոյ մէջ տարածուած ու պատահաբար փրկուած այն ձեռագիրներուն, որոնց մէջ կային դործերը Այգեկցի Վարդանի, յիշենք Արտաւազդ Արքեպս.ի Յուցակի Բ. հատորին (1936) հետեւեալ ձեռագիրները, որոնք Այգեկցի Վարդանի մասամբ եւ արդէն ծանօթ դործերը կը պարունակեն, ուստի մե ծշահեկանութիւն մը չեն ներկայացներ: Աւելցնենք որ իբր հնութիւն եւս ակներեւ արժէք մը չեն յայտնարեւեր:

Այսպէս, թիւ 15 Հաւաքածուն, նորագոյն գրչութիւն (1721էն յետոյ), գրուած՝ հաւանաբար Երուսաղէմ (1): Ձեռագիրս գլխաւոր երկու մասերէ է բաղկացեր. առաջին մասը աղօթամատեան է, իսկ երկրորդը՝ տաղարան: Առաջին մասին մէջ կան «Վարդան Վրդ»-ի (?) աղօթքները (2). իսկ ամենէն վերջերը կայ Բարուախօսը, որ մեծ աղերս ունի Այգեկցի Վարդանի եւ հայ առակադիրքին հետ (3): Թիւ 29, 30, 31 եւ 34 ձեռագիրները որոնք կը

պարունակեն Այգեկցի Վարդանի դործերէն ու մանք, կը պատկանին նոյնպէս Հալէպի Ամերիկեան Գոլէճին, եւ բերուած են Կիլիկիայէն՝ վերջին տարագրութենէն ետք (1921):

Թիւ 29 Ձեռագիրը ունի «Երեմ Գատգամբ» խորագիրը: Կը բովանդակէ մասնաւորաբար Դանիէլ [ի] Դատաստանաց, Մահ Դանիէլի Մարգարէի, Տեսիլ Եսայեայ եւ Աղաբք Եգեկիէլի: Վերնագրերս շատ կը յիշեցնեն Դանիէլի մեկնութիւնը, զոր Հ. Ջարբհանեկեան (1) Վարդան Վրդ. Մեծի կամ Պատմիչի դործերուն մէջ կը յիշատակէ: Ձեռագիրս գրուած է «հաւանաբար Կիլիկիայ», ինչպէս կ'ըսէ ցուցակագիր Սրբազանը (2): Գրչութեան թուականը անծանօթ է, Վասն զի գլխաւոր յիշատակարանը «գողութեամբ կտրուած» է: Կայ, սակայն, «ղարձեալ վերստին» նորոգութեան թուականը, որ 1577ն է: Ուստի Ձեռագիրս «հնագործ գրչութեան» թուականը կրնայ վերանայ միջեւ ԺԳ-ԺԴ դարերը: Թէպէտ գլխաւոր յիշատակարանը վերցուած է, ինչպէս ըսինք, սակայն կայ միայն հետեւեալ յիշատակագրութիւնը, որ խիստ կարեւոր է. «Զթաղծեալս յունակութենէ չարեաց. ԶվԱՐԴԱՆ զժողիկ, եւ զձնոյս իմ յիշման արժանի արասջիք եւ Աժ զձեզ եւ զմեզ ի հանդերձեալսն եւ ողորմի» (3): Յիշատակագրութեանս Վարդանը միայն իբր գրիչը նշանակած է Արտաւազդ Արք. (4): Յիշատակագրող այս Վարդանը, ըստ մեզ, հեղինակն է «Երեք Պատգամք» խորագրեալ գրութեան: Ձեռագիրս հնութիւնը, կամ Արտաւազդ Արք.ի խօսքով «հնագործ գրչութիւն»ը (5) մեզի իրաւունք կուտայ հաստատելու որ բովանդակութեան հետ նաեւ գրչութեան հեղինակը եղած ըլլայ Վարդանը, այն որ յիշատակագրութեանս մէջ կը յիշատակէ ինքզինք, ինչպէս վերեւ մէջբերինք: Ուրեմն «Երեք Պատգամք» խորագրեալ թիւ 29 Ձեռագիրը սկզբնաղբին է

1) Յուցակ Բ. (1936) Արտ. Արք.ի. էջ 60բ:

2) Այս «Վարդան Վրդ»-ը անտարակոյս Այգեկցին է, որ հեղինակ կը նկատուի նաեւ աղօթքներու փնջիկի մը: Հ. Տաշեան կ'ըսէ (Ժող. Առակաց Վարդանայ, էջ 50, լուսանցքի մէջ). «Վարդան Մարաթացոյ կ'ընծայեն ձեռագիրք Աղօթագիրք մը կամ «Աղերսք». բաց ի վեցնտկոյ ձեռագրէն կայ նաեւ մեր Մատենադարանը՝ (այսինքն վիճեցնայի Մխիթարեանց, Ս. Ս.) յարակից խրատներով (տես ք. 144 «Յուցակ» էջ 444-445), սկիզբը յիշատակարանաւ մ'ալ քէ մեղաւոր Վարդանս յարմարեալ գրեցի յերուսաղէմ ի սուրբ Յակոբ, ...» եւայլն:) Այգեկցին իր ծննդավայրին՝ Մարաթայի անուամբ կոչուած է նաեւ Մարաթացի (Ժող. Առակաց Վարդանայ, էջ 45, 50), գրած է իր աղօթքները ուրեմն Երուսաղէմի մէջ. մեր այս ձեռագիրը (քիւ 15) եւս գրուած է Երուսաղէմ (քէպէտ նորերս՝ 1721էն յետոյ). արդեօք Ս. Յակոբեանց վանքին սկզբնաղբէն է արտագրուած:

3) Ժող. Առակաց Վարդանայ, էջ [88.] 107 եւ 164:

1) Պատմ. հին Հայ Դպր. էջ 740:

2) Յուց. Ձեռագրաց Բ. (1936), էջ 91ա:

3) Անդ, էջ 91բ:

4) Անդ, էջ 91ա:

5) Անդ, էջ 91ա:

վարդանի: Սակայն ո՞ր վարդանն է ասիկա: Հ. Զարրհանեղևան այս գործը, Ս. Ղազարի Զեռագիրներու համեմատ, կը ճանչնայ «Մեկնութիւն Դանիէլի» անուամբ, ինչպէս ըսինք, եւ կ'ընծայէ վարդան Պատմիչի (1): Հ. Համազասպ Ոսկեան եւս զայն կ'ընծայէ վարդան Պատմիչի կամ Արեւելցիի (2), մինչդեռ Հ. Ն. Ակիմեան կը վերագրէ վարդան Հաղբատացիի (3): Հ. Հ. Ոսկեանի փաստերն են (4). «Գրութեանս [Դանիէլի Մեկնութեան] Արեւելցի վարդապետին (= վարդան Պատմիչի) ըլլալուն աննկուն ապացոյց են՝ լեզուն, ոճը եւ շարադասութեան եղանակը՝ նա իւր մեկնութիւններն ուրիշներէն կը հաւաքէ հանդոյն իւր վարդապետին»: Ըստ մեզ, ասոնք «աննկուն ապացոյց» չեն, վասն զի դժուար է ոճի եւ լեզուի ինքնուրոյնութիւնը եւ շարադասութեան եղանակին մասնաւորութիւնը հաստատել գործի մը մէջ, ուր հեղինակը (Դանիէլի Մեկնութեան) «... աւելի հաւաքող եւ դասաւորող կը հանդի-

սանայ քան իրրեւ մեկնիչ», ինչպէս նոյն ատեն կ'ըսէ Հ. Ոսկեան, խօսելով վարդան Պատմիչի մեկնողական գործերուն վերաբերմամբ (1): Հ. Ակիմեան ընդունել միտելով Հաղբատացի վարդանը իբր հեղինակ «Դանիէլի Մեկնութեան», հաւանական կը դնէ որ Մեկնութիւնս գրուած ըլլայ Կիլիկիոյ մէջ (2), ինչդրանքովը հեռաւոր միարանակիցներու, որոնք անշուշտ [Մեծ] Հայքի մէջ էին (Հաղբատի վանք կամ այլուր): Արդ, տրուած ըլլալով մէկ կողմէ Դանիէլի մեկնութեան «հեղինակին անստուգութիւնն ու անորոշութիւնը», եւ միւս կողմէ գրութեանս Կիլիկիոյ շրջաններուն մէջ սկզբնադրուած ըլլալու մեծ հաւանականութիւնը, զոր կ'ընծայէ մեկնութեանս բովանդակութիւնը, եւ որ ընդունուած է արդէն ոմանց կողմէ, կը համարձակինք յայտարարելու, թէ

ա) «Դանիէլի մեկնութեան» հեղինակ վարդանը Այգեկցին է, որ Հաղբատացի եւ Պատմիչ Արեւելցի վարդաններէն աւելի ունէր լայնագոյն հնրաւորութիւն ու ժամանակ Կիլիկիոյ մէջ մատենադրելու եւ սկզբնաղբ Զեռագիր կտակելու, եւ թէ

բ) Թիւ 29 Զեռագիրը «Դանիէլի մեկնութեան» առաջին գաղափարն է կամ սկզբնաղբը, ինչպէս ձեռագրիս վերեւ մէջբերուած յիշատակագրութեան մէջ տեսանք հեղինակին (վարդանի) ժամանակակից ներկայութիւնը, կամ առնուազն սկզբնական հնագոյն արտագրութիւնը վենետիկի Միսիթարեանց ԶԽԶ թիւին Հայոց (=1297) գրուած ձեռագրին հետ (3):

1) Պատմ. Հին Հայ Դպր., էջ 740: «Մեկնութիւն Դանիէլի» ձեռագիրներէն կան վեցնետկեան հարց քով 5 օրինակ, երեքը ճշտագիր, երկուքը բոլորգիր, մին գրուած ԶԽԶ թուին Հայոց»: (Յովհ. Վանական եւ իւր Դպրոցը, Հ. Հ. Ոսկեան, Վիեննա, 1922, էջ 66):

2) Յովհ. Վանական եւ իւր Դպրոցը, ելւն. էջ 66:

3) Հանդէս Ամսօրեայ 1908, էջ 235, եւ Մատենադրական Ուսումն. Ա. (1922), Հ. Ն. Ակիմեան, էջ 76: Հմմտ. Յովհ. Վանական եւ իւր Դպրոցը, էջ 65, ուր կ'ըսէ հեղինակը. «Հ. Ն. Ակիմեան կը միտի Դանիէլի Մեկնութեանս հեղինակ նանչնալ գվարդան Հաղբատացի:» Բայց Հ. Ն. Ակիմեան վերջը (1922ին) փոխեց իր կարծիքը. «... Դանիէլի Մեկնութեան հեղինակը ստուգիւ վարդան Արեւելցին է. համեմատէ այս մասին Հ. Հ. Ոսկեան՝ Հանդէս Ամսօրեայ 1921, էջ 465 (այսինքն Յովհ. Վանական եւ իւր Դպրոցը, էջ 64-67: Ս. Ս.), ուստի աւելորդ է այս մասին կասկած.» (Մատենագր. Ուսումն. Ա., 1922, Վիեննա, Հ. Ն. Ակիմեան, էջ 84, Յաւելուած):

4) Յովհ. Վանական եւ իւր Դպրոցը, էջ 66:

1) Յովհ. Վանական եւ իւր Դպրոցը, էջ 67:

2) Հանդէս Ամսօրեայ 1908, էջ 235 եւ Մատենադրական Հետազոտութիւններ, Ա. 1922 (Հ. Ն. Ակիմեան), էջ 76: Հ. Հ. Ոսկեան կ'ըսէ. «Հաղբատէն կրկին կ'անցնի (վարդան Պատմիչ, Ս. Ս.) ի Պորփիրայ եւ կը սկսի Դանիէլի մարգարէութեան մեկնութիւնը, զոր կ'աւարտէ Աղջոց վանքն, ոսկի (=կարդա՝ ուրկէ) հաւանորէն «ի դուռն Ս. Գրիգորի» վերայ կ'անցնի:» (Յովհ. Վանական եւ իւր Դպրոցը: էջ 49):

3) Յովհ. Վանական եւ իւր Դպրոցը, էջ 66:

Թիւ 30 Ձեռագիրը, որ «Քարոզգիրք եւ Պատմագիրք» խորագիրը ունի, նոր գրչութիւն է եւ գրուած՝ հաւանորէն Կիլիկիա, Թերեւս Քիւլիս: (1) Ձեռագիրն, ի շարս արդէն ծանօթ այլ նիւթերու, կը պարունակէ նաեւ համառօտիւ Այգեկցի Վարդանի «Ժ. Վաճառականաց» ճառը:

Թիւ 31 Ձեռագիրը, որ «Պատմագիրք» խորագիրը կը կրէ, 1674 թուէն է եւ գրուած՝ անտարակոյս ի Կիլիկիա, Թերեւս ի Չէյթուն (2):

Կը բովանդակէ 65 մանրալէպեր, կ'ըսէ ցուցակագիր Սրբազանը (3), մեծագոյն մասը թարգմանաբար, բոլորն ալ բարոյական եւ կրթօնական պատմութեան, ... ինչպէս՝ Յաղագս ազահութեան, Յաղագս աղօթից, Ատելութեան, Գողութեան, Կանանց, Հպարտութեան, Եւն. եւն.:» Այս Ձեռագրին բովանդակութիւնն եւս կը ցուցնէ հանգիստութիւն Այգեկցիի գործերուն հետ: Սխալ է կարծել թէ ասոնք թարգմանութիւն են, ինչպէս կ'ըսէ Արտաւազդ Արքեպիսկոպոս: Առականը հայադրոջմ արտադրութիւն են, Ն. Մառի ուսումնասիրութեամբ հաստատուած է անոնց հայկականութիւնը (4):

Արդ, թիւ 31 Ձեռագիրը կը պարունակէ բաւական ընդարձակ (մօտաւորապէս 312 փոք-

րագիր-էջերով) մէկ խաւը Այգեկցի Վարդանի առականութիւն:

Թիւ 34 Ձեռագիրը, որ «Քարոզգիրք եւ Պատմագիրք» խորագիրը ունի, նոր գրչութիւն է եւ հաւանաբար գրուած՝ Կիլիկիոյ մէջ: Շատ նման բովանդակութիւն ունի թիւ 30 Ձեռագրին հետ: (1) Կը պարունակէ նոյնպէս, ի շարս ուրիշ նիւթերու, Այգեկցի Վարդանի առականութիւն մէկ խաւը:

Կիլիկիոյ կորսուած ու փճացուած միւս Ձեռագիրներու ոչ բախտակից այս հինգ Ձեռագիրները (թիւ 15, 29, 30, 31 եւ 34) մեծ չափերով թիւն մը չեն ներկայացներ, վասն զի նորագոյն ժամանակներու գրչութիւն են (բացառութեամբ մէկին՝ թիւ 29-ի), եւ չունին բովանդակութեան անոխալ նորութիւնը: Անոնց բովանդակութիւնը, ինչպէս տեսնուեցաւ, կը ներկայացնէ Այգեկցի Վարդանի ծանօթ գործերուն գրեթէ յետնագոյն մէկ խաւը:

Կարելիք պարագայ մը. Այգեկցի Վարդանի ծննդավայրը Մարաքան (2) է, որ Հալէպի չրջականները գիւղ մըն է: Ատէկ՝ իր մերթ Մարաքանի յորջորջումը (3): (Այգեկցի կը կոչուի Այգեկ Անապատին մէջ ժամանակ մը բնակած ըլլալուն:) Արդ, Հալէպի կամ պատմական Բերիոյ սահմաններու Մարաթայի մէջ ծնած Վարդան Մարաթային (կամ Այգեկցին) արդեօք ու է Ձեռագիր չունի՞ Հալէպի Ձեռագիրներու հաւաքածունին մէջ: Հալէպի Ս. Քառասնից Մանկանց Եկեղեցւոյ հին ժողովածուն Ձեռագիրները, որոնք 1935-ին ընդարձակօրէն ցուցակագրուեցան Արտաւազդ Արքեպոս-ի

1) Յուլ. Ձեռագրաց. Արտ. Արք. Բ. (1936) էջ 93:

2) Անդ, էջ 93 բ. եւ 94:

3) Անդ, էջ 93-4:

4) Այսպէս կ'ըսէ Հ. Տաշեան. « Այնչափ վարժած ենք՝ հայ քարգմանութեանց առատութեանէն՝ շատ մ'ամէն բան դիւրաւ քարգմանութիւն համարելու, բաւական որ նման օտար բնագիր մը գտնուի:» (Ժող. Առակաց Վարդանայ, էջ 10): Հ. Տաշեան կ'ակնարկէ աղուխագիրքին, որ քարգմանութիւն կը համարուէր, մինչդեռ Ն. Մառ «կ'ապացուցանէ որ Արաբական «Գիրք առակաց աղուխաց» է քարգմանութիւն հայերէն Աղուխագրաց:» (Ժող. Առակաց Վարդանայ, էջ 10-11 մասնաւորաբար:)

1) Յուլ. Ձեռ. Արտ. Արք. Բ. (1936) . Հմմտ. է՝ 92-93 եւ 98-100 էջերը:

2) Ժող. Առակաց Վարդանայ, էջ 49-50:

3) Անդ: Ի դէպ ըսեմք որ Մաա'րա անունով գիւղաքաղաք մը կայ այժմ, Հալէպի հաւաքածութեան կողմը, 84 փլումեդր հեռաւորութեամբ, ուր Սասունցիները, ինչպէս իմ Սս. սունցի հայրս, կ'երբան ջաղացպանութիւն ընելու:

կողմէ (1), չունին Այգեկցի վարդանի անուամբ ու եւ է գործ: Արդ, իրաւամբ կը սպասուէր որ Հալէպի այս հին ժողովածուն պարունակէր իրեն զրեթէ բնակակից Մարաթացի վարդանի գործերուն եթէ ոչ սկզբնաղբիւրները, գոնէ անոնց ընդօրինակութիւններէն ոմանք: Դժբախտաբար Այգեկցի վարդանի գրականութեան հետ նոյնիսկ աղերս ունեցող ոչ մէկ գործ կայ: Կայ միայն երկու ձառնութիւն - Տօնականներու մէջ (2) «Անփուն Որդանց» պատմութիւնը, որ հաղիւ թէ (3) Այգեկցի վարդանի արտագրութիւնը եղած ըլլայ, եւ որ բազմաթիւ ուրիշ ձառնութիւններու, Տօնականներու, Հաւաքածոներու եւ մերթ Ոսկեփորիկներու մէջ արդէն ընդհանրացած գրութիւն մըն է: Հալէպի Չեռագիրներու այս հին ժողովածուն նախապէս չատ աւելի ճոխ ու մեծարժէք Չեռագիրներ ունեցած է, որոնք տեղափոխուած են (4) եւ մերթ անկասկած փճացուած: Այս հին ժողովածունն ու եւ է ձեռով տարագրուած Չեռագիրներու մէջ թերեւս գտնուած ըլլային Այգեկցի վարդանի գործերը բովանդակող Չեռագիրներ:

Արդ, քիչ մը երկար յամենալէն ետք գանք մեր թիւ 28 ձառնութիւն: Ինչպէս ըսուեցաւ, Այգեկցիի նոր եւ անտիպ գործերը պէտք էին

գտնուիլ Կիլիկեան ձեռագիրներու մէջ (եւ կամ Հալէպի հին ժողովածուն մէջ), որոնք մեծամասնութեամբ փճացան վերջին Մեծ Եղեռնին, եւ Չեռագիրներու այն փոքրամասնութիւնը, որ փրկուած է, չունի Այգեկցի վարդանի գործերուն անյայտները:

Թիւ 28 ձառնութիւնը Այգեկցիի գործերը պարունակող Կիլիկեան ազատուած ձեռագիրներուն մէջ կարեւորագոյնն է: Իր անատիկ արժանիքը կը կայանայ անոր մէջ, որ անիկա վարդան Այգեկցիի սկզբնագրէն ուղղակի արտագրուած է: Այսպէս՝ գրիչը տեղ մը նախագաղափարին ինքնաղիծ յիշատակագրութիւնը եւս ընդօրինակած է. « Եւ արդ աղաչեմ զձեզ մեղաց քողուք. խնդրեցէք յայ. ողորմելոյս ՎԱՐԴԱՆԱՅ որ ավ. (?) գնաւս յարմարեցի. նաեւ ստացողի գրոցս Սարգիսին եւ իւր ազգականացն, » եւ այլն (1): Ուրեմն թիւ 28 ձառնութիւնը հարազատ եւ անմիջական, այսինքն ոչ ուրիշ Չեռագրի մը միջնորդութեամբ՝ ընդօրինակութիւնն է վարդան Այգեկցիի սկզբնագրին: Չեռագիրը գրուած է Կիլիկեան հոգին վրայ, ինչպէս ձառնութիւն (28) ուրիշ գրութեանց մէջ թրքերէնի ընդմիջարկութենէ յայտնի կ'երեւայ (2): Յետոյ անտարակոյս Կիլիկեան հոգին վրայ գտնուող սկզբնաղբէն արտագրուած է:

ձառնութիւն (թիւ 28) բովանդակութիւնը գրեթէ ամբողջական արուած է Յուցակիս (Բ.) մէջ (3): Կ'արժէր որ ռուսերէնի հմուտ բանասէր մը համեմատէր Ն. Մանրի մագիստրական գործին բնագիրներու բաժնին հետ, ցուցնելու Չեռագրիս նիւթերուն նորութիւնը: Յամենայն դէպս Չեռագիրս կը բովանդակէ ընդարձակ՝ ճոխ եւ հարազատ ընդօրինակութիւնը Սկզբնագրին: Տանք համառօտիւ ցանկը ձառնութիւն (28) այն գրութեանց, որ Այգեկցիին են:

Ա. վարդանայ վրդ.ի Այգեկցն. յաւրինեալ

1) Յուց. Չեռ. Հալէպի Ս. Քառասուն Մանկանց Եկեղեցւոյ եւ մասնաւորաց. կազմեց՝ Արտաւագ Արք. Սիւրմէեան, Երուսաղէմ, 1935: - Յուցակս կը կազմէ Արտաւագ Արք.ի Բերիական Չեռագիրներու Ա. Շարքը կամ հատորը, քէպէտ այդպէս չէ նշանակուած խորագրին մէջ, վասն զի Յուցակին Բ. Հատորը անպասեփօրէն կազմուած է, նորանոր Չեռագիրներու յեղակարծ յայտնութեամբ՝ Հալէպի մէջ: (Տես Յուց. Բ. Ներածութիւն, էջ Է-Ը:)

2) Յուց. Չեռ. Ա. Արտ. Արք. (1935) - քիւ 145 (էջ 257 ա) եւ 146 (էջ 264 ա եւ 267) ձառնութիւն-Տօնականները:

3) Յովհ. Վանական եւ իւր Դպրոցը, էջ 34-5, 84:

4) Յուց. Չեռ. Ա. Արտ. Արք. (1935), Ներածութիւն էջ Է-Ը:

1) Տե՛ս Յուց. Բ. (1936), էջ 85բ., 89-90:

2) Անդ, մասնաւորաբար տաղեքէն ոմանք:

3) Տե՛ս անդ:

պարզ բանի վասն խորհրդոյ ժ. վաճառակա-
նացն:

Բ.- Հարցումն տէր Միքայէլի Անտիոքայ
եպս.ի որպիսի աւրինակաւ է մարդս պատկեր
Այ.: Եւ պատասխանի Վարդանայ Վարդապե-
տին Այգեկցոյն:

Գ.- Ճառ վեց աստիճանաց որով ելանեն
մարդիկ առած. ի ձեռն բարի գործոց:

Դ.- Վասն ահադին եւ անքուն որդանց:

Ե.- Վասն աղվեսայ գիրք առասրկայ:

Այս խումբ մը գրութիւններէն զատ կան
ուրիշներ, որոնց հայրութիւնը որոշելը քիչ մը
զժուար է: Բանասէրներու ուշադրութիւնը ա-
տոնց վրայ է որ կը հրաւիրենք հաստատելու
անոնց մէջ ինչ որ Այգեկցիին կը պատկանի:

Ըստ մեզ, մեծագոյն վերապահութեամբ կը
փորձուինք ըսել, Այգեկցիին են նաեւ հետեւեալ
գրութիւնները:

Ա.- Խոստովանութիւն սրբոյ երրորդու-
թեանն եւ միոյ աստուածութեանն:

Բ.- Վասն զալստեան նախալախճան աշ-
խարհին եւ կատարածին նորին ասացեալ է:

Գ.- Վասն Յովսէփ գեղեցկանն:

Դ.- Քարոզ վասն առաջին զալստեան Քրիս-
տոսի:

Ե.- Քարոզ վասն վերջին զալստեան Քրիս-
տոսի:

Ձեռագրիս մէջ կան նաեւ Բարուախօսք (1)
եւ Խիկարի իմաստութեան «խրատ»ը, որոնք
մեծ աղերս ունին հայ առակագիրքի եւ Այգեկ-
ցի Վարդանի աղբիւրներու ծագման խնդրին
հետ:

Ձեռագրիս մէջ Բարուախօսի հաստուածը
նշանակուած է այսպէս (2). «Սրբոյն Եպիփա-
նու Կիպրացոյն Արքեպս.ի հաւսք յազազս
բարուախօսի.» Կը բռնէ մօտաւորապէս 65 ծա-
ւալուն էջ: Հ. Տաշեան կ'ըսէ. «Բարուախօսը»
ծանօթ է, սովորաբար կ'ընծայուի Եպիփանու
Կիպրացոյ. սակայն հայ ձեռագրաց մէջ մենք

չենք հանդիպիր այս անուան (1):» Մեր ձա-
րնորը (քիւ 28), սակայն, կ'ընծայէ զայն Ե-
պիփան Կիպրացիի ուրեմն շահեկան օրինակ մըն
է որ կը ներկայացնէ:

Իսկ «Խիկարի իմաստութիւն»ը, որ ընդ-
հանրացեր է հայ ձեռագիրներու մէջ, Ձեռա-
գրիս վերջին գրութիւնն է եւ կիսատ՝ ինկած
թուղթերու պատճառաւ:

Յետոյ Ձեռագրիս մէջ կայ, բազմաթիւ
ընդարձակ հատուածներու բաժանումով (2),
Յովհաննէս Երզնկացիի մէկ գործը, որ այսպէս
կը սկսի. «Նուաստ Վարդապետի Յով(վ)հան-
նիսի Ե(ր)զնկացոյ, խրատ հասարակաց, Քր-
իստոնէից եւ Քահանայից եւ Ժողովրդոց ի
կանոնական սահմանաց, Առաքելոց սրբոց,
հայրապետաց եւ վարդապետաց եւ սր. հաւտն
մերոյ Վարդան Վարդապետի, յորոց ժողովե-
ցի ի գրոցն:»

1) Ժող. Առակաց Վարդանայ, էջ 101: Հ.
Տաշեան անմիջապէս կը շարունակէ (անդ).
«Հետագոտութիւնք նախնեաց Ռամկօրէնի» գը-
րութեան հեղինակը կը յիշէ «Ս. Եպիփանու
անուամբ քանի մը հաւաքածոյից մէջ՝ իբրեւ
առանձինն գրութիւն տեսնուող 66 գրաբար Ա-
ռակները» մեր Բարուախօսի, սակայն չենք գի-
տեր քէ արդեօք այն կնիք հեղինակին անունը
յառաջ բերած է հա՞յ ձեռագիրներէն (Հ. Ղ.
Յովնանեան «Հետագոտութիւնք» եւն., Բ.
276): Հաւանօրէն «Մատենադարանի քարգմա-
նութեան նախնեաց» հեղինակն ալ Եպիփանու
անունը չէ գտած Բարուախօսի հայ ձեռագրաց
մէջ. յամենայն դէպս իւր յառաջ բերած վերնա-
գիրը («Մատենադարան», եւն., էջ 414). Սըր-
բոյն Եպիփանու Կիպրացոյ արքեպիսկոպոսի
Սօսք յազազս Բարուախօսի - ուշ ժամանակի
շարադրութեան երեւոյթն ունի...» Կրնանք
հաստատութեամբ ընդունիլ, հակառակ Հ.
Տաշեանի, որ Հ. Ղ. Յովնանեան եւ Զարքիա-
նելեան տեսած էին հայ ձեռագիրներու մէջ ա-
նունը Եպիփան Կիպրացիի իբր հեղինակը Բար-
ուախօսի:

1) Ժող. Առակաց Վարդանայ, էջ 88-107,
164-5:

2) Տես Յուց. Բ. (1936). էջ 88ա:

2) Յուց. Բ., (1936), էջ 86-7:

Ընդարձակ այս դործին (աւելի քան 75 էջերով) հեղինակը, Յովհ. Երզնկացի, ի շարս այլոց, կ'ըսէ օգտուած ըլլալ նաեւ «Վարդան»է, զոր իր հայրը կը կոչէ, ինչպէս քիչ վերը տեսանք (1): Ո՞վ էր այս Վարդանը, Այգեկցիին թէ Արեւելցի Պատմիչը: Ըսենք անմիջապէս որ Յովհ. Երզնկացի առհասարակ աշակերտ կը նկատուի այս վերջինին (2): Եթէ ստուշիւ Պատմիչի աշակերտած է, ուրեմն օգտուած պիտի ըլլայ անոր «Յաղագս քահանայութեան» (3) մանր երկէն, որ՝ իբր մտաւոր վաստակի իր ուսուցչին, կրնար իրեն ծանօթ աղբիւր ըլլալ ընդարձակ իր «Խրատ»ին քահանաներու վերաբերող մասին յորինումին:

Վարդան Մարաթացին, որ միեւնոյն անձն է Այգեկցիին հետ՝ ինչպէս ըսինք, ունի գործ մը «Խրատ կանոնական» անուամբ, որուն երրորդ մասը «Յաղագս յիշոցատուաց» ենթատիտղոսը ունի: (4): Հ. Տաշեան «Խրատ կանոնական»ի այս երրորդ մասը, - այսինքն «Յաղագս յիշոցատուաց» մասը - կը գտնէ «նոյն Յովհաննէս Երզնկացոյ խրատուց Թ. Գլխուն հետ» (5): Ուրեմն Յովհաննէս Երզնկացի, իր «Խրատ հասարակաց» գործին համար, օգտուած

է Այգեկցի կամ Մարաթացի Վարդանի դործէն: «Խրատ հասարակաց» երկին Թ. Գլխին մէջ, որ նոյնպէս «Վասն յիշոցատուաց» (1) կը խորագրուի, Յովհ. Երզնկացի կ'ըսէ. (2) « Եւ սուրբ հայրն մեր մեծ վարդապետն վարդան յիւր կենդանութիւնն բողոքած անգամ ժողովք արար», եւ այլն: «Վասն յիշոցատուաց» ճառ եւ կանոն յորինող Վարդանը Այգեկցին է կամ Մարաթացին, որուն այդ երկին մասին քիչ վերը անդրադարձանք: Կ'եզրակացնենք. Յովհ. Երզնկացիին իբր իրեն «հայր» (3) յիշած Վարդանը Այգեկցին է: Հ. Տաշեան Այգեկցիի եւ Երզնկացիի դործերուն մէջ հանդիսութիւն գտնելով հանդերձ (4), հաւանական կը գտնէր որ Երզնկացի աշակերտած ըլլայ ոչ թէ Այգեկցիի, այլ Պատմիչ Արեւելցի Վարդանի (5), որովհետեւ երբ Յովհ. Երզնկացի կ'ապրէր ու կը մատենադէր, Այգեկցի Վարդանը արդէն մեռած պէտք էր ըլլալ (6): Ըստ մեզ, ճշդագոյն է Այգեկցիի հայրութիւնը ուսուցչութիւնը, ընդունիլ Յովհ. Երզնկացիի վրայ, եւ մեկնելով այս իրողութենէն, կասկածի տակ առնել Այգեկցիի եւ Երզնկացիի ծննդեան եւ մահուան համար ցարդ ընդունուած թուականները (7): Ե՞րբ եւ ո՞ւր կրնար աշակերտած ըլ-

1) Հմմտ. է՝ նաեւ Ժող. Առակաց Վարդանայ, էջ 70, եւ Յովհ. Վանական եւ իւր Դպրոցը, էջ 47, եւ այլն:

2) Անդ:

3) Յովհ. Վանական եւ իւր Դպրոցը, էջ 78:

4) Տաշեան Յուց. էջ 446 (քիւ 144 Ձեռագիր), եւ էջ 1156: Լազարեան ձեմարանի մէկ Ձեռագիրը, որ Վարդան (Այգեկցի) Վրդ.ի գործերը առհասարակ կը պարունակէ, ունի այս գրութիւնն եւս. «Նորին (=Վարդան Վարդապետի) խրատ վասն քահանայից եւ ժողովրդեան... Նորին Վարդան Վարդապետի ասացեալ է վասն Յիշոցաց խրատ» (Ժող. Առակաց Վարդանայ, էջ 48-9): « Պերլինի մէկ ձեռագրին մէջ (Քարամեանցի Յուց. ք. 88, էջ 71) կայ վարդան Վարդապետի Այգեկցոյ խրատ ամենայն քահանայից եւ ժողովրդոց: » (Ժող. Առակաց Վարդանայ, էջ 72, Լուսնցքի տակ, ծանօթ. 1:) Քահանաներու եւ ժողովրդին յատուկ «Խրատ» ունի Այգեկցի Վար-

դան, որուն այս գրութիւնը միայն կրնար աղբիւր ծառայել Յովհ. Երզնկացիի, իր «Խրատ հասարակաց» գործին քահանաներու եւ ժողովուրդին վերաբերեալ մասին յորինումին:

5) Տաշեան Յուցակ, էջ, 1156 ա. սիւնակ:

1) Ժող. Առակաց Վարդանայ, էջ 70, Յուց. Ձեռ. Հալէպի Բ. 1936, էջ 112-3, ուր կայ «Խրատ հասարակաց» երկին ընտիր մէկ օրինակութիւնը:

2) Հմմտ. Ժող. Առակաց Վարդանայ, էջ 70:

3) Այսինքն իբր հոգեւոր ծնող՝ ուսուցիչ:

4) Տաշեան Յուց., էջ 1156, Ժող. Առակաց Վարդանայ, էջ 82-3:

5) Ժող. Առակաց Վարդանայ, էջ 71, լուսնցքի մէջ:

6) Անդ, էջ 69, 71:

7) Ըստ Ն. Մառի ծանօթ ուսումնասիրու-

լալ Այգեկցիի. Յովհ. Երզնկացի, իր Կիլիկիա երթին (1) թերեւս վայելած ըլլայ ուսուցչութիւնը Այգեկցիի, որուն միջոցաւ՝ Կիլիկիոյ մէջ «պայծառացած գիտութեանց ճաշակն» (2) առնէր: Դարձեալ ծանօթ է Այգեկցին իր թափառայած կեանքով եւ անովերջ ճամբորդութիւններով (3): Վարդան Այգեկցի կրնար հա-

քեան «(Այգեկցի) վարդանայ ծննդեան սրտը տարին յայտնի չէ, սակայն իւր մանկութիւնը կ'իյնայ հաւանականօրէն ժ. դարու երկրորդ կիսուն:» (Ժող. Առակաց Վարդանայ, էջ 49): Մահուան տարին անորոշ է (Անդ, էջ 71): Յովհ. Երզնկացի ասլրած կը նկատուի 1256-1326-ի միջոցին (Ժող. Առակաց Վարդանայ, էջ 71, Պատմ. հին հայ Դպր. , Զարբ. , էջ 752): Մենք անհիշող կը գտնենք առաջարկուած այս քուականները, մասնաւորաբար Այգեկցի վարդանի համար: Ահաւասիկ օրինակ մը. «Ժ. դարու երկրորդ կիսուն «(1150-1200-ի միջոցին, այսինքն մօտաւորապէս 1175-ին) ասլրող մանուկը, որ հուսկ վարդան Այգեկցի մատենագիրը պիտի ըլլար, կը կոչէ ինքզինք «ԾԵՐ» իր քղբերուն մէջ, որոնք գրուած են Այգեկէն, ուր 1212-ին հաստատուած կ'ըսուի (Ժող. Առակաց Վարդանայ, էջ 70): Կանխահաս չէ՞ այս ծերութիւնը: Ըստ մեզ, Այգեկցիի մահը ձգելու է աւելի ուշ, կարելի դարձնելու համար աշկերտութիւնը Յովհ. Երզնկացիի, որ 1250-ին ծնած կը նկատուի: Էջմիածնի քիւ 1767 Ձեռագիրը ունի տող մը, որուն համեմատ Այգեկցին կրնար ասլրած ըլլալ 1275-էն ադին. Հ. Տաշեանի յետամուտ կը գտնէ գայն (Ժող. Առակաց Վարդանայ, էջ 69):

Ուրեմն կարելի է գտնել ապացոյցներ, որոնք, Այգեկցիի վախճանը մինչեւ ժ. դարու երկրորդ կէտը նետելով, պիտի կրնան Այգեկցիի եւ Յովհ. Երզնկացիի միջեւ առաջ բերել ուսուցչի եւ աշակերտի պատեհ ժամանակակցութիւնը:

1) Մօտաւորապէս 1281-ին տեղի կ'ունենայ այդ նամակաւորութիւնը, ըստ Հ. Զարբ. -ի հաշիւին (Պատմ. Հին Հայ Դպր. էջ 754):

2) Անդ:

3) Ժող. Առակաց Վարդանայ, էջ 51-3:

ւանական եւ կարելի ճանապարհորդութիւն մը ընել ի Հայս (1), ուր, այդ առիթով, կրնար՝ ի շարս այլոց, ձեռնասուն ունենալ ապագայ բնական մատենագիրը, որ Յովհ. Երզնկացին պիտի ըլլար: Այս դարերուն (Մեծ) Հայքէն ուսումնասէրներ, գրեթէ ընդհանրական սովորութեան մը համաձայն, աշակերտել կուգային առ ոտս Կիլիկեան լուսաւորիւ վարդապետներու, մերթ շոյն իսկ incognito , ինչպէս Մխիթար Գօշ (2): Արդեօք Յովհ. Երզնկացի եւս չէ՞ր կրնար դալ Կիլիկիա, աշակերտելու Վարդան Այգեկցիի, որ Կիլիկեան նշանաւոր վանքերու մէջ կը դասաւանդէր եւ ուսուցողական ճանքեր կը դրէր «մանկագոյն» կրօնաւորներու (3): Ասոնք կարելիութիւններ են, որոնք գոյութեան իրաւունք ունենալու համար կարօտ են նոր եւ ստորջ տեղեկութիւններու վաւերացումին:

Յամենայն դէպս Յովհ. Երզնկացիի «Խրատ Հասարակաց» անուն ծանօթ եւ ընդհանրացած գրութեան մէջ փնտռելու է Այգեկցիի գործերէն մաս մը, նոյն իսկ եթէ Վարդան Պատմիչի, եւ ոչ թէ Այգեկցիի, ուսուցչութիւնը հաստատուի Յովհ. Երզնկացիի վրայ: Արդէն ընդհանրապէս Այգեկցի Վարդանի գործերը պարունակող ձառնարկիս մէջ (28) ներկայութիւնը Յ. Երզնկացիի այս գրութեան կրնայ

1) Հմմտ. Ժող. Առակաց Վարդանայ, էջ 71, ուր (Սումալի եւ) Հ. Զարբհանելեանի համեմատ, կը խօսուի Վարդանի ի Հայս նշանաւոր վանքերու մէջ ունեցած գործունէութեան մասին: Բայց այս Վարդանը, որուն մասին կը խօսի Հ. Զարբ. , Պատմիչն է: Մեր ներկայ տեղեկութիւններու համաձայն՝ Այգեկցի կ'երեւի գործունէութիւն չէ ունեցած Հայաստանի մէջ (Ժող. Առակաց Վարդանայ, էջ 72), քէսլէտ իր ցարդ ծանօթ ձեռագիրները առհասարակ գրուած են ի Հայս (Անդ, էջ 72 եւ 179-192): Պարագայ մը՝ որ իրաւունքը կուտայ ենթադրելու Վարդան Այգեկցիի ի Հայս գործունէութիւն մը:

2) Պատմ. Հին Հայ Դպր. , էջ 686, Պատմ. Հայ Մատեն. (Ե. Դուրեան) էջ 211:

3) Ժող. Առակաց Վարդանայ, էջ 64, 65 եւ այլն:

իրաւունքը տալ ենթադրելու աղերսը Այդեկ-
ցիի եւ Յովհ. Երզնկացիի գործերուն, նոյնիսկ
կեանքին միջեւ (1):

Թիւ 28 ճառընտրիս պարունակութեան եւ
նիւթերուն դասաւորութեան հետ հանդիսու-
թիւն ունին էջմիածնի Թ. 1631, 1636, 1637 եւ
1638 Ոսկեփորիկները (2) եւ Վենետիկի Միս-
թարեանց զրչագրատան Թ. 257, 267 եւ 290
Ոսկեփորիկները: (2)

էջմիածնի Թ. 1631 Ոսկեփորիկը (Բոլոր-
զիր, 1539 Թուին գրուած) ակներեւ հանդիսու-
թիւն ունի մեր ճառընտրին հետ, թէ՛ պարու-
նակութեամբ եւ թէ՛ նիւթերու դասաւորու-
թեամբ: Յետոյ երկուքին եւս զրիչը Գաբրիէլ
անուն կրօնաւորն է: (4)

1) Տաշեան Յուց., էջ 16-7, 274-5, 485,
769, 103, Կոնիքիք՝ Բրիտ. Թանգ. Հայերէն
Ձեռ. Յուց. (1913), էջ 253-4, Արտ. Արք.
Յուց. Ձեռ. Հալէպի (Բ. 1936) էջ 86-7, 112-
3:

2) Ժող. Առակաց Վարդանայ, էջ 183-7:

3) Յուցակ Ձեռագրաց Վենետիկոյ, Հ. Բ.
Սարգիսեան, Բ. 1924:

4) Հմմտ.է՛ Յուց. Ձեռ. Հալէպի (Բ. 1936)
էջ 85, ուր գրիչը նշանակուած է Սարգիս, որ
հաւանաբար ստացողն է:

Վ. Լանկլուա, իր Voyage à Sis յօդ-
ուածին մէջ խօսած է Կիլիկիոյ Կաթողիկոսա-
կան Մատենադարանի ձեռագիրներու մասին:
(Դժբախտաբար ձեռքի տակ չունինք այս յօդ-
ուածը, որ ժուռնալ Ազիաթիք-ի մէջ (1855) է
հրատարակուելը:) Լանկլուա-ի տեսած ու հա-
մառօտակի նկարագրած ձեռագիրներու մէջ
հայ առակագիրքի հետ աղերս ունեցողներն են,
ըստ Հ. Տաշեանի, (1) Թիւ 19, 22, 24, 29, 46,
100, 106, 108 եւ 125 Ձեռագիրները: «Յատկա-
պէս հետաքրքրական է ԺԶ. դարու ձեռագիր
մ'որ ունի Un recueil de Fables (Թիւ 27) եւ
եւ ուրիշ մ'անթուական որ է Recueil d'Histoires
diverses (թիւ 127), (2) Կ'ըսէ Հ. Տաշեան:
Արդեօք Լանկլուաի տեսած Սոյս Կաթողիկոսա-
կան Մատենադարանի Թիւ 27 եւ կամ 127 Ձե-
ռագիրը չէ՞ մեր Թիւ 28 ճառընտիրը, որ բախ-
տաւոր դիպուածով մը Կիլիկեան սակաւ փրկը-
ւած Ձեռագիրներէն է, ինչպէս ըսինք:

Թիւ 28 ճառընտիրը կը հանդիսանայ տուփ
մը, ուր ակմբուած են, Այդեկցի Վարդանի
գրութիւններու գլխաւորութեամբ, հայ առա-
կագրքի հետ հետուէն ու մօտէն կապ ունեցող
գրութիւններ:

Հաշկայ

ՍԻՄՈՆ ՍԻՄՈՆԵԱՆ

1) Ժող. Առակաց Վարդանայ, էջ 72:

2) Անդ: